

TEME

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu historiju

Broj 59
Godina XXX
Maj, 2025.
[str. 21-50]

© Monos 2025

TEME

Pitanje krivice

Jusuf Trbić

“Nema kolektivne krivice. Svako ko je kriv mora za to da odgovara kao pojedinac. Ali, postoji nešto kao kolektivna odgovornost za intelektualnu i kulturnu situaciju u kojoj su mogući masovni zločini.”

—Jürgen Habermas

“Da smo mi Nijemci, da je svaki Nijemac na neki način kriv, u to...ne može biti sumnje.”

—Karl Jaspers

Šta je istina o ratu protiv Bosne i ko snosi odgovornost za nemjerljivu tragediju koja nas je zadesila? Tribunal u Hagu je svojim presudama udario siguran i trajan temelj individualne odgovornosti za počinjeno zlo, kao što je svojevremeno učinjeno i na kraju Drugog svjetskog rata sa kolovođama nacizma. Ali, kako se pokazalo, to nije bilo dovoljno, pa se i danas vode polemike o tome kako se desilo da veliki dio njemačkog naroda prihvati monstruožnu ideologiju zločina. Kakva je u svemu tome bila uloga države i režima, kakva je njihova politička odgovornost, i ima li kolektivne krivice, barem moralne, njemačkog naroda i svakog građanina koji je svjesno krenuo za zlom? Ta pitanja i danas održavaju živim mračni dio njemačke prošlosti, uprkos javnom konsenzusu o prirodi i posljedicama nacističke ideologije. U BiH se ni danas, tri decenije nakon agresije, ne naziru ni konture istine koju bi svi prihvatili, čak i kad su pitanju nesporne i sudski dokazane činjenice. Nacionalistički režimi u Hrvatskoj i (naročito) u Srbiji izgradili su plansku, državnu kulturu poricanja, koju promovišu političke strukture, mediji, crkva, intelektualci, školstvo i dobar dio nevladinog sektora, na isti način na koji su pripremani ratovi i propagirana odgovornost cijelog naroda u borbi za “uzvišene” nacionalne ciljeve. Homogenizacija ogromnog dijela naroda u borbi za ratne ciljeve bila je i ostala uslov sveopšte neodgovornosti, jer ako su svi krivi, niko nije kriv.

Ali, kao i u slučaju nacističke Njemačke, ostaje pitanje: šta je sa običnim građanima koji su masovno i s oduševljenjem prihvatili da budu "dobrovoljni dželati" (Goldhagen), pa danas sa istim žarom brane rezultate zločina? Kakva je njihova odgovornost za ono što se dogodilo i u kojoj mjeri ta tamna prošlost postaje dio njihovog kolektivnog identiteta?

Ključne riječi: *krivica, zločin, odgovornost, etničko čišćenje, genocid, kolektivna krivica.*

Kad je svojevremeno njemački kancelar Willy Brandt kleknuo u Varšavskom getu, 1970. godine, pred uspomenom na žrtve holokausta, bilo je to ne samo priznanje istine, već i simbolični čin kajanja u ime čitavog njemačkog naroda. Priznati istinu i izraziti kajanje – to je ljudski, moralni postupak, jednostavan i upečatljiv. Njemačka je znala "čistiti" svoju krivicu za nečuvane zločine, priznavanjem istine u medijima, u školskim udžbenicima, u istupima političara, u klimi koja se gradila dugo i temeljito. I to je, između ostalog, bio razlog što niko nikada nije javno rekao da su Nijemci genocidni narod. Ali su mnogi postavljali putanje krivice i kolektivne odgovornosti, s obzirom na to da je veliki procenat Nijemaca aktivno ili pasivno podržavao Hitlera. Veliki njemački mislilac Jurgen Habermas je pisao da nema kolektivne krivice, već samo pojedinačna, a svako ko je kriv mora za to da odgovara kao pojedinac. Ali, kako je on rekao, postoji nešto kao kolektivna odgovornost za intelektualnu i kulturnu situaciju u kojoj su mogući masovni zločini. Drugi veliki njemački mislilac, Karl

Jaspers, u čuvenoj knjizi "Pitanje krivice", nastaloj iz serije predavanja o duhovnoj situaciji njemačke nacije, bio je mnogo konkretniji. On je ustvrdio da je svaki Nijemac na neki način kriv i da u to ne može biti sumnje. A ako je svaki Nijemac kriv, na svoj način, postoji li onda kolektivna krivica ili bar kolektivna odgovornost za zločinačku ideologiju i njene produkte? Razumljivo je da ne može biti kolektivne krivične odgovornosti, jer se ne može suditi cijelom narodu, toliko velike sudnice nema nigdje, ali jasno je da postoji politička i moralna odgovornost naroda, koji bira i podržava zločinački režim. Uostalom, Njemačka je platila visoku cijenu onoga što je njen režim učinio u Drugom svjetskom ratu, pored ostalog i oduzimanjem Istočne Pruske. Još gore se dogodilo Mađarskoj nakon Prvog svjetskog rata. Trijanonskim mirom 1920. godine ova, nekad velika država, izgubila je dvije trećine svoje teritorije. Promjene granica u Evropi, nakon ratova, bile su stalna pojava. Rumunija, Bugarska, Grčka...gubile su teritorije, a posljednji slučaj je odvajanje Kosova od Srbije, nakon brutalnog, masovnog terora nad građanima ove nekadašnje srbijanske pokrajine.

Ako postoji kolektivna odgovornost, države i narodi treba da snose posljedice svojih postupaka. Časnom pojedincu ostaje stid, koji je danas progнан sa naših prostora. Veliki Poljak Adam Mihnijk je govorio da je najveći čin patriotizma kad je pojedinac u stanju da se zastidi zbog svog naroda i svoje države. Veliki pisci Herman Broch i Tomas Mann pisali su

istrajno o kolektivnoj krivici njemačkog naroda, pjesnik Hans Magnus Ensenberger je govorio da bez podrške navodno “nedužnih” civila, nacisti nikad ne bi došli na vlast, a sineasta Hans Jurgens Syberberg u svom filmu “Hitler, film iz Njemačke” postavlja pitanje: “Ko bi Hitler bio bez nas?”

Dugo se činilo da se pitanje kolektivne odgovornosti, nakon dugog suočavanja njemačke nacije sa holokaustom, polako prepušta prošlosti. Zaboravljalo se da nije do kraja razjašnjeno ono što je naciju Goethea, Mozarta i Hegela navelo da masovno prihvati prostačku ideologiju zločina. Ali, ako se stvari ne raščiste do kraja, istorija se ponavlja. Pokazao je to i slučaj Bosne, kad su u Jevreje nacističkog doba pretvoreni bosanski muslimani, današnji Bošnjaci, i to po istom obrascu kao nekad. To je na javnu scenu ponovo izvelo pitanje kolektivne krivice.

“Što se mora dogoditi čovjeku ili ljudima da u susjedima, kolegama i prijateljima, odjednom prepoznaju neprijatelje? Kako je moguće da mržnja, ponižavanje, brutalnost pa čak i ubojstvo postanu dio legitimnog ponašanja”, zapitala se Slavenka Drakulić u tekstu iz 1996. godine.¹ Povod za njen tekst bio je senzacionalan uspjeh knjige Victora Klemperera (1881-1960) “Želim svjedočiti do kraja”, objavljene te godine. U svojim dnevničkim zapisima on pokazuje kako nacizam raste iz dana u dan i kako obični ljudi prihvataju antisemitizam bez mnogo pitanja. Primjeri koje on navodi lako se dešifruju u Bosni: najprije su ga susjedi, kolege,

prijatelji i poznanici prestali pozdravljati, pravdajući to strahom ili brigom za sopstvenu sigurnost, pa su ga počeli izbjegavati, a onda mnogi od njih zdušno učestvuju u progonima, otimanju imovine, odvođenju u logore, potvrđujući tako strašnu istinu da, u takvim okolnostima, zločin istrebljenja postaje normalan i opravdan.

O tome je, nešto ranije, pisao i američki historičar Christopher Browning, koji je 1983. objavio knjigu “Konačno rješenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu”. Bio je to logor u centru Beograda, u kojem je, za samo nekoliko mjeseci, ubijeno 7.500 Jevreja, kao i veliki broj Roma, nepodobnih Srba i ostalih. Ko su bili ljudi koji su progonili označene žrtve, hapsili ih i dovodili, obavljali sve poslove potrebe mašineriji masovnog ubijanja? Kad govori o njima, Browning upotrebljava riječ *bezličnost*. Bili su to obični ljudi, bez ranijeg sličnog iskustva, bez vojne obuke i iskustva, podvrgnuti strogim pravilima organizacije tog “posla” i veoma revnosni u obavljanju svih zadataka. Dakako, radilo se o državnoj politici Nedićeve Srbije, kojoj su mnogi građani služili bespogovorno, kao vrhovnom autoritetu, tim prije što je ta politika imala podršku crkve. A ako su oni mogli sve to raditi, mogli su i mnogi drugi.

Kao svojevrsni odgovor Browningu pojavila se 1996. godine knjiga Daniela Goldhagena “Hitlerovi dobrovoljni dželati”, koja je žestoko uzdrmla javnost i započela rasprave koje traju i danas. Već sam naslov pokazuje o čemu se tu radi

1 Slavenka Drakulić, Mali čovjek za veliki zločin, *Feral Tribune*, 3. lipnja 1996.

– o običnim ljudima koji su dobrovoljno služili ideologiji zločina, čak i onda kad nije bilo nikakve prisile ili nagovora da to čine. Goldhagenova knjiga označila je i svojevrsno buđenje iz drijemeža u koji je upala kolektivna savjest Zapada. Agresija na BiH je bila završena, nacizam ostao daleko u prošlosti, i samo je novoosnovani Tribunal u Hagu, svojim suđenjima, podsjećao na Nirnberški proces i osudu fašizma. U Hagu je, kao i u Nirnbergu, suđeno pojedincima sa vrha vlasti, ali ostalo je nedorečeno pitanje: ko je prihvatio i podržao program holokausta, odnosno istrebljenja Bošnjaka, ko je taj program sprovodio, šta je sa hiljadama ljudi koji su oduševljeno ili bar bez otpora, pucali na druge, odvodili ih u logore, palili, rušili, progonili, silovali, a da ih niko nije tjerao na to? U njemačkom slučaju, kaže Goldhagen, bili su odlučujući kulturni i ideološki razlozi, to jest antisemitizam, duboko ukorijenjen u svijest njemačkih građana, kao novi kulturni model, nametan svim sredstvima. U raspadu Jugoslavije i bosanskom slučaju bio je to nacionalizam.

SPREMNI ZA ZLOČINE

Veličanje mita, popravljjanje prošlosti, istorijska osveta, jedinstvena prava izabranog naroda, sloboda da se čine zločini u ime naroda i eliminisanje krivice zbog zločina, rat protiv svega novog i boljeg, psihologija gomile, čitav taj arsenal nacionalne paranoje, sve je to već viđeno u najkrvavijoj priči dvadesetog vijeka. Taj duhovni poduhvat Hitler je označio kao revoluciju duha, kao ujednačavanje

(Gleichschaltung), sjedinjenje pojedinca i naroda, odnosno integraciju svakog pojedinca u jedinstveno blato krvi i tla. U tu svrhu stvoren je zastrašujući aparat kontrole kojim se upravljalo iz jednog centra i koji je iz jedinstvenog kulturnog kalupa izbacivao sve što se nije uklapalo – svaku knjigu ili sliku, svaki umjetnički izraz, svaku misao. Sam Hitler je cilj svoje politike označio kao ulaženje u dušu masa. U stvarnosti, to je bilo ulaženje u glave ljudi, u čemu je Goebbels odigrao izuzetnu ulogu. U to doba radio je bio udarni medij. Naslijedivši od ministarstva pošta kontrolisanu radio-difuziju Goebbels je, preko svog ministarstva propagande, kontrolisao i program i proizvođače radio-prijemnika. Besplatno su podijeljeni milioni radio-aparata koji su bili tako konstruisani da nisu mogli hvatati ni jednu stranu radio-stanicu.

Film je takođe bio važan, pa su nacisti 27. oktobra 1937. godine zabranili filmsku (umjetničku) kritiku jer je, kako su govorili, narod najbolji sudija. Tokom vremena uklonjeni su svi disonantni tonovi, sve različitosti u sferi javnih odnosa, da bi narod i vođa postali jedno, to jest da bi svi mislili i javno govorili isto. Narod je sve, pojedinac nije ništa. Diktat “narodne volje” zahtijevao je slijepu poslušnost, potvrđivanu neprestano u klimi masovne opijenosti kojoj su temelj bili ideologija nacionalne ugroženosti, s jedne, i nacionalne superiornosti, s druge strane. Režija kompletnog javnog života, “obrađivanje naroda” (Volksbehandlung) – to je bila stalna proizvodnja iluzija u kojima su se gubili svi moralni

obziri. Ubijanje drugih i drugačijih, progoni, logori, masovni zločini svih vrsta – sve je bilo unaprijed opravdano i dozvoljeno, jer je to bilo u interesu države. Slijepa vjera u božanstvo države stvorila je idealnu klimu za otvaranje najkrvavije stranice u sveukupnoj ljudskoj istoriji.

Daniel Goldhagen objašnjava kako se grade tzv. “kulturni modeli” koji oblikuju mišljenje masa. Te kulturne modele stvara duhovna elita – naučne ustanove, akademije, političari, mediji – koji grade niz stereotipa satkanih od ideoloških obrazaca, mitova, nametnutih uvjerenja i predrasuda koji se plasiraju kao vrhovna istina. Tako koncipirani modeli javnog mišljenja, ponavljani i varirani u bezbroj različitih oblika, polako postaju temelj javnog mnjenja, pravnih regula, načina ponašanja u svakodnevnom životu. U nacističkoj Njemačkoj, kaže Goldhagen, ti kulturni modeli su, nakon više od stotinu godina, konačno krunisani holokaustom.

Nacistička propaganda se nije obraćala razumu, već osjećanjima. U knjizi “Main Kampf”, svojevrsnom programu nacizama, Hitler je napisao da se masama ne vlada pomoću argumenata i činjenica, već demagogijom. Treba se odreći svake argumentacije i masama govoriti neprestano o konačnom cilju, istakao je na više mjesta u toj knjizi. Govoreći o masovnoj psihologiji fašizma Wilhelm Reich je naglašavao to spretno manipulisanje osjećajima i izbjegavanje svake argumentacije. Njemački antisemitizam toga doba Goldhagen naziva

eliminatorskim antisemitizmom, kao stalnim elementom njemačke kulture bar od polovine devetnaestog vijeka. Do Drugog svjetskog rata on se pretvorio u vulkan mržnje koja je opravdavala svako zlo učinjeno Jevrejima, ali i drugima. Zbog velike podrške javnosti izgledalo je da je nacizam samo pružio priliku običnim ljudima da ostvare svoje želje i postanu “dobrovoljni dželiti”. Zvanična politika je svim silama podržavala takva osjećanja, ne samo kod ljudi spremnih da brzo i oduševljeno prihvate nacističke ideje, već i kod one šutljive većine koja se nije oglašavala, ali je svojim pristajanjem omogućila zločine. Zaoštravajući svoja shvatanja do kraja, Goldhagen kaže da se ogromna većina Nijemaca dobrovoljno svrstala među dželite, a ostali su bili spremni da to učine. I dok Browning misli da je učešće običnih ljudi u holokaustu rezultat ideologije i državne politike, kao i želje ljudi za napredovanjem i uklapanjem u udobnost kolektivnog života, Goldhagen smatra da su, i pored značaja ideologije i državne politike, zločini počinjeni svjesno i dobrovoljno, i da su počinioци dobro znali šta rade.

Veliki mislilac Jurgen Habermas pridružio se, na svoj način, takvim shvatanjima. Prilikom uručivanja Nagrade za demokratiju Danielu Goldhagenu 2001. godine on je rekao da svi Nijemci, čak i oni rođeni nakon holokausta, imaju zadatak da rade na raskidanju sa takvom prošlošću. “Postoji obaveza, koja je naša dužnost u Njemačkoj...da održimo živim, bez iskrivljenja, i ne samo u intelektual-

noj formi, sećanje na patnje onih koje su ubile nemačke ruke...² Treba napomenuti da nisu samo Nijemci, zbog dugotrajnog trovanja antisemitizmom, bili dobrovoljne ubice. Njima su se pridružili i mnogi u drugim država, saveznicama Trećeg Reicha, oni koji nisu imali nikakvog prethodnog iskustva s tom otrovnom ideologijom. Svi oni su nastupali sa nacističkog pijedestala superiorne rase, koja ima pravo i dužnost da ubija bez milosti. Ali, to ne mora biti vezano isključivo za Njemačku. Kako je Browning primijetio, rijetko se može naći država čiji režim želi da poćini masovne zloćine, a da obićni ljudi u toj državi, u većem broju, odbiju takve instrukcije. Primjer Bosne to najbolje potvrđuje. I tu su poćinioci zloćina svoje djelovanje smatrali opravdanim i željenim načinom ponašanja, čak i onda kad ih niko nije silom tjerao na to.

Sam Goldhagen u jednom predavanju kaže: "Pretpostavljam da malo vas, ako takvih uopšte ima, veruje da oni koji su brutalno klali druge u bivšoj Jugoslaviji nisu želeli da ćine ono što su ćinili. ... Nemaćki poćinioci su bili isti kao poćinioci drugih masovnih pokolja. Tvrdim nešto što, kako mi se ćini, ne bi trebalo da iznenađuje, zapravo izrićem zdravorazumski stav da nema razlike između nemaćkih ubica Jevreja i poćinilaca drugih masovnih pokolja."³ S obzirom na masovno prihvatanje antisemitizma u njemaćkom društvu, jasno je, kaže Goldhagen, da je

ogromna većina Nijemaca, u nacistićkom periodu, bila spremna da ubija Jevreje. Zbog toga se može zaključiti da je broj onih koji su sprovodili holokaust, na raznim nivoima, mnogo veći nego što se misli, jer je opšte mišljenje bilo da su zloćini te vrste opravdani i u interesu nacije. Zbog toga, kako Goldhagen primjećuje, postoji toliki broj fotografija na kojima dželati poziraju pored svojih žrtava, sretni jer su ispunili zadatak, zbog kojeg im slijede samo priznanja. Slično kao i kod fotografija Rona Haviva u Bijeljini. On je, pored ostalog, ovjekovjećio srpskog vojnika koji, pozirajući pred fotografom, udara ćizmom u glavu mrtvu ženu koja leži na ploćniku. Sasvim u duhu državne politike, koja je bila presudna u psiholoćkoj pripremi, organizovanju i sprovođenju etnićkog ćišćenja, masovnih zloćina i genocida u Bosni.

DOGAĐANJE GENOCIDA

U bivšoj Jugoslaviji kulturni model izrastao je iz ideologije, a zasnivao se na stalnom strahu od neprijatelja, unutrašnjeg i spoljašnjeg, stalnoj borbi (klasnoj, ideoloćkoj) protiv svjetske zavjere i vjeri u neraskidivo jedinstvo naroda i vođe, kao inkarnacije države, klase i partije. Sve te stereotipe preuzeo je srbijanski režim, i to se dešavalo postepeno, pa su se na prvim mitinzima mogle vidjeti i Titove i Draćine i Miloševićeve slike i zastave s petokrakom i sa ocilima, s tim što se komunistićki internacionalizam, radnićka

2 Daniel Jona Goldhagen/Kristofer Robert Brauning, *Obićni ljudi – dobrovoljni dželati*, Akademski knjiga Novi Sad/Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2019, str. 35

3 *ibidem* 61/62

Zločin u Bijeljini, 3. 4. 1992., (Mevludin Ekmečić, "Genocid nad Bošnjacima 1992-1995 – crtežom i tekstom", Galerija portreta Tuzla, Bosanska riječ, Wupertal, 1996., 41)

klasa i bratstvo i jedinstvo vrlo brzo zamjenjuju nacionalističkim parolama, očekivana sretna budućnost odmah mijenja mjesto sa herojskom prošlošću, a komunistička doktrina povlači se pred pravoslavljem. Novi kulturni model snažno je promovisan u umjetničkim djelima, posebno poeziji i novokomponovanoj istoriji, pa su pjesnici i pisci postali prvoborci nacionalističke revolucije. Sve su to snažno podržali mediji u službi režima, okupirajući gotovo u potpunosti prostor javnog mnjenja, podstičući masovnu histeriju i ubijajući istinu na svakom koraku. Ostala je samo masa na političkoj pozornici, pojedinci su odbačeni. Hannah Arendt je napisala da je totalitarizam sistem koji se trudi da ljude učini suvišnim. A rijetki pojedinci koji misle kritički naprosto su izbačeni na periferiju društva i označeni izdajnicima.

Krojači javnog mnjenja stvorili su poseban oblik izobličavanja stvarnosti, u kojem se gube sve norme i sva dotad uobičajena shvatanja. Iznošenje dokaza o velikim slučajevima korupcije i kriminala samo je lako štivo u žutoj štampi i povod za zabavu i duhovite dosjetke poslanika u skupštinskim klupama. Vijest da su politički lideri prisvojili milione dolara nailazi na tiho odobravanje. Istina o genocidu u Srebrenici, o ubijanju Sarajeva, o masovnim zločinima u Prijedoru, o progonima u Bijeljini, udara u zid ravnodušnosti. Ubijanje djece, silovanja, zvjerstva raznih vrsta, sve to ne izaziva čak ni čuđenje. Vjernici pozdravljaju rušenje bogomolja, profesori ubijanje đaka,

a ogromna mreža ravnodušnosti prekriva mirnu savjest miliona ljudi.

Nevjerovatna je istrajnost običnih ljudi koji, zatvorenih očiju, nastavljaju ispunjavati absurдни nalog da lažima šire istinu o svojoj borbi, uživajući u svojevrsnoj "religiji rodoljublja", kako bi to rekao Miguel de Unamuno. Na pitanje kako tumači ponašanje običnih Srba prema svojim komšijama, Alija Isaković kaže u jednom intervjuu da je na djelu programirana mržnja koja će upravo Srbima donijeti najveće probleme u budućem zajedničkom životu na ovim prostorima. Ta politika uči svoje ljude da su neravnopravni ako su ravnopravni. Da su ugroženi ako nisu dominantni, rekao je Isaković.

Da li su za sve krivi isključivo pojedinci ili ima i onoga što bi se moglo nazvati kolektivnom krivicom ili bar kolektivnom podrškom režimu? Da li su krivi i manipulatori i manipulisani?

Istorija totalitarnih pokreta, a posebno nacionalsocijalizma, i ovdje daje mnoge odgovore. Kolektivna odgovornost je "ugrađena" u program, njegovana, podsticana i razvijana svim sredstvima. U Bosni posebno, jer Bosna je, za razliku od Jugoslavije, imala izgrađen vjekovni model zajedničkog života, specifični kolektivni identitet koji je nadilazio vjerske i druge razlike. Učiniti sve Srbe ili što veći broj njih saučesnicima, to je bio prvi zadatak ideologa etničkog čišćenja. Jer, kako kaže Noel Malcolm u knjizi "*Bosna – kratka istorija*" (*Bosnia – A short history*) funkcija etničkog čišćenja, tog modernog oblika genocida, bila

je da protjera dvije etničke populacije i da radikalizira treću, to jest da kolektivnom krivicom veže sve slojeve srpskog stanovništva, pogotovo one neodlučne. Masovni zločini, ubijanje djece, silovanja kao metod rata, logori, protjerivanja, rušenja svih džamija na teritorijama pod kontrolom Karadžića – to je bila poruka svim Srbima: za ovo smo svi krivi i, ako bude trebalo, svi ćemo odgovarati. Progonjeni su i zatvarani oni Srbi koji su odbijali da učestvuju, a svi su, bez izuzetka, morali bar jednom ići na front ili preuzeti nekakav ratni zadatak ili bar učestvovati u pljačkanju, da niko ne bi mogao reći da nije bio uključen. Vlast je podsticala otimanje tuđih kuća, pa je čak i pozivala Srbe iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine da slobodno dođu u “srpsku republiku” i da izaberu kuću koju žele i sve će to biti njihovo. U mnogo slučajeva Srbi s “tuđih” teritorija jednostavno su natjerani ili nagovoreni da dođu na srpsku teritoriju. Cilj je bio sasvim jasan: obezbijediti što veći broj saučesnika u zajedničkom poduhvatu.

Dakle, kolektivno saučesništvo, kolektivna krivica i odgovornost bili su važan dio plana stvaranja nove države u kojoj će živjeti svi Srbi i samo Srbi. Od Memoranduma SANU do danas temeljna ideja je bila da srpski narod, kao biološka cjelina, kao jedan društveni organizam, kakav je, navodno, bio kroz čitavu istoriju, ima pravo da živi kao jedinstven entitet, u svojoj državi, bez obzira na sve druge i da je to uslov opstanka. Na tom osnovu

izgrađen je mit o vjekovnoj ugroženosti srpskog naroda i prošlosti ispunjenoj mržnjom i tlačenjem Srba, o vječitoj njihovoj ugroženosti, zbog čega oni imaju pravo da zločinom i progonima drugih ispune svoju osvetničku misiju i okupe se u jednom nedjeljivom plemenu. Mit je zamijenio istorijsku istinu. U predgovoru svojoj istoriji Bosne Noel Malcolm kaže: “Osnovni razlog radi kojeg pišem i o drevnoj povijesti Bosne jest taj što mislim da se uzroci ovoga rata ne kriju u drevnoj povijesti Bosne – i da je stoga potrebno opovrgnuti sve one pseudoistorijske teorije koje tvrde suprotno”.⁴ On navodi niz primjera strašnih krvoprolića i sukoba kroz dugu istoriju Francuske, daleko težih od bilo kakvih unutrašnjih sukoba u Bosni: vjerski ratovi u 16. vijeku, pokolj u Vartolomejskoj noći, Fronda, česti regionalni sukobi, užasno nasilje nakon Francuske revolucije, kolaboracija s nacistima u Drugom svjetskom ratu...”Ali, kad bi sutra stanoviti političari i vojni zapovjednici, potpomognuti izvana, počeli bombardovati Pariz teškim topovima, ne bismo sjedili skrštenih ruku i rekli da je to samo neminovna posljedica “francuske vjekovne mržnje”.⁵ Osim toga, Bosna je, kao poseban entitet postojala bar 650, od posljednjih 800 godina, za razliku od Srbije, koja, sve do oslobađanja od Turaka početkom 19. vijeka nikad nije bila zaseban entitet, kaže Malcolm. Dakle, tvrdnje kako je rat protiv Bosne posljedica neprekidnih sukoba u prošlosti i kako je to samo rezultat vjekovne među-

4 Noel Malcolm, *Povijest Bosne – kratki pregled*, Erasmus, Zagreb-Sarajevo 1995, str. 10

5 *ibidem* str. 24

etničke mržnje–nemaju nikakvu osnovu, to je bilo samo opravdanje pred svjet-skom javnošću za sve počinjene zločine. Isti je slučaj i sa navodnom ugroženošću Srba. Ni jedan Srbin na prostoru BiH nije bio ugrožen zbog svoje etničke pripadnosti. Ali, velikosrpska propagandna mašinerija stvarala je svakog dana takvu psihozu, da se većina Srba nije ni pitala jesu li zaista ugroženi ili nisu. Odatle do masovne podrške i dobrovoljnog učesća u zločinima bio je mali korak. Noel Malcolm naglašava ulogu etničkog čišćenja. To je bio osnovni cilj ratne kampanje – ukloniti sve nersbe, ili najveći dio njih, kako bi se stvorio prostor samo za Srbe, koji će se, u pogodnom trenutku, ujediniti sa Srbijom. To je bio i način da se kolektivnom krivicom vežu svi Srbi, a pogotovo oni neodlučni.

JEDNOUMLJE GOMILE

Poznato je da su najveća zvjerstva počinjena u onim mjestima u kojima je tradicija zajedničkog života bila najjača. U knjizi eseja “*Sociologija nakon Bosne*” Keith Doubt kaže: “Razlog zašto je etničko čišćenje poprimilo najbrutalniji oblik u Bosni ne leži u dugoj istoriji plemenske mržnje u toj zemlji. Naprotiv, etničko čišćenje je poprimilo najbrutalniji oblik u Bosni zato što u njoj postoji duga historija tolerancije i otvorenosti. K tome, među Bosancima postoji duga tradicija dobronamjernosti jednih prema dru-

gima i prema različitim svetim predanjima.”⁶ Rigorozni postupci prema onim Srbima koji su branili Bošnjake ili odbili da učestvuju u zločinu samo su pojačali kolektivno učešće običnih ljudi u teroru. Pridobijanje neodlučnih i onih koji ne žele prihvatiti laži upravo je razlog što su, programski i sistematično, svi uključeni u zajednički projekat, da bi svako, u bilo kojoj mjeri, okrvavio ruke i postao saučesnik. U sprovođenju genocida u Srebrenici, na primjer, bio je angažovan ogroman broj ljudi, bio je to, kako Doubt kaže, “kolektivni obred”.⁷

Uvući u zločine sve ljude, učiniti ih saučesnicima, uvjeriti ih u opravdanost zla, dobiti njihovu tihiu podršku i u danima rata, ali i nakon toga, podijeliti s njima krivicu i izjednačiti se u toj krivici, pretvoriti sve ljude u masu koja misli, osjeća i čini isto – to je temelj novog totalitarizma koji nam se svima obio o glavu. “U Bosni su moralni osjećaji srpskih nacionalista bili pretvoreni u jednoumlje gomile”, kaže Doubt.⁸ Gustave Le Bon je pisao da, dok je gomila socijalni fenomen sa zasebnom strukturom, ona unatoč tome nema oblik društva. I premda jedna društvena cjelina, gomila je manjkavo i disfunkcionalno društvo. Le Bon, međutim, primjećuje da i “čitava nacija može postati gomila pod djelovanjem određenih utjecaja. Ako uzmemo u obzir utjecaj etničkog čišćenja, normativna orijentacija o kojoj je ovisila zajednica

6 Keith Doubt: *Sociologija nakon Bosne*, Buybook Sarajevo 2003, str. 18

7 *ibid.* 21

8 *ibid.* 22

bosanskih Srba postala je varljivo jednoumlje gomile”.⁹ U takvim okolnostima, kako kaže Doubt, bilo je lako “okrenuti porok u vrlinu i klevetu u istinu, nemoć u umjerenost, aroganciju u poniznost, pljačku u čovjekoljublje, lopovluk u čast, huljenje u mudrost, brutalnost u domoljublje i sadizam u pravdu. To je mogao učiniti bilo ko, to uopšte nije zahtijevalo nikakvu pamet. Jedino što je to zahtijevalo je da čovjek nema karaktera.”¹⁰ Pri tome, nije dovoljno navoditi racionalnost ciljeva velikosrpske ideologije, propagandu, ideološku presiju ili kažnjavanje onih koji su mislili drugačije. Jer opet ostaje pitanje: kako je moguće da je toliki broj običnih ljudi prihvatio da su zločini opravdani, jer se vrše u ime nacije? Kako je moguće da su obični ljudi okrenuli glavu od svojih dojučerašnjih prijatelja, komšija, kolega, drugova, rođaka, a u mnogo slučajeva oni su bili ti koji su i sami ubijali, protjerali i pljačkali ljude sa kojima su do juče živjeli u harmoniji. I zbog čega se i danas, kad je država podijeljena, a srpski ratni ciljevi ostvareni, tiho etničko čišćenje i dalje svakodnevno sprovodi, otvorenom diskriminacijom Bošnjaka i Hrvata u entitetu RS, otimanjem njihove imovine, neprocesuiranjem zločina i svakodnevnim sistemskim ponižavanjem, čiji je cilj pokazati da drugačijima tu nema mjesta?

Uostalom, nakon pokolja u Srebrenici Ratko Mladić je izjavio da je genocid osveta Turcima i poklon srpskom na-

rodu. A šta je u tom poklonu? Najveći zločin u Evropi nakon Drugog svjetskog vrata, masakr hiljada ljudi, genocid koji je zaprepastio svijet, sramota koju Srbi zadugo neće oprati. Poklon dat narodu vlasništvo je toga naroda i efikasan način da cio narod postane saučesnik, uključujući i one malobrojne koji to nisu podržavali. I dok se srpski narod tog poklona ne oslobodi, nosiće na leđima žig zločina, koji postaje neizbrisivi dio kolektivnog identiteta Srba, kao što je i holokaust dio identiteta Nijemaca.

Američki novinar T.D. Allman objavio je 1993. godine u jednom od najtiražnijih časopisa na svijetu – *Vanity Fair* (izlazio je tada u Njujorku u preko 1,5 miliona primjeraka) svoje “*Pismo iz Velike Srbije*” jedno od najiscrpnijih svjedočanstava o srpskim zločinima. Na jednom mjestu u tom tekstu on kaže: “U Evropi na kraju dvadesetog stoljeća vjerovati da bilo koji narod ima pravo na ubijanje nije uzrok ludila. To je ludilo samo.”¹¹ Nakon svega što je učinjeno u slavu stvaranja Velike Srbije, nakon svih programiranih zločina, nakon ubijanja, koncentracionih logora, silovanja, razaranja gradova, nakon etničkog čišćenja golemih razmjera, nakon svega što je ostavila smrtonosna rijeka koja je izvirala u Beogradu, na Allmana je najmućniji utisak ostavilo pitanje koje je od Srba, običnih ljudi, često čuo: “Šta se to radi Srbima?” Na kraju teksta on kaže: “Naime, koliko mogu predvidjeti, svačiji posjet Srbima počet će i završiti kao moj:

9 *ibid.* 22

10 *ibid.* 22-23

11 *Globus*, Zagreb 5. marta 1993.

u susretima s bezumljem. Teror neće biti udaljeniji od nasmiješnog lica za susjednim stolom – sve dok Srbi ne iznađu način da se suprotstave, ne onome što im je učinio *svijet*, nego onome što su učinili sami sebi.”¹²

Ludilo o kojem Allman govori naprosto izbija iz njegovih razgovora s Dobricom Ćosićem, s Goranom Hadžićem, s običnim ljudima na ulicama Prijedora, Vukovara, Beograda. Ludilo koje smo svi osjetili mnogo puta u pričama ili djelima ljudi za koje smo se do juče mogli zakleti da su savršeno normalni. Za te ljude svaki je zločin bio opravdan, svaka laž vjerodostojna, a svako otkrivanje istine atak na Boga. Dakako, ludilo može biti kolektivno, ali razum je isključivo pojedinačan.

Nakon tolikih vjekova zajedničkog života ljudi različitih etničkih grupa u Bosni i Hercegovini, u Srednjem vijeku, pod turskom i austrougarskom vlašću, u staroj i novoj Jugoslaviji, odjednom smo obaviješteni da zajedno više niko ni s kim ne može živjeti i da su čista rasa i životni prostor osnovne koordinate vremena sadašnjeg. Nacionalističko ludilo i fašistička praksa udarili su nas kao čekić u lice. Vratio se duh već zaboravljenog Paula de Lagardea, koji je krajem devetnaestog vijeka tvrdio da narodi ne mogu živjeti jedan s drugim ili jedan “unutar” drugoga. Te ideje smatrane su opasnim i u to daleko doba i tek su nacisti izvukli ponovo na svjetlo dana Lagardeova djela i štampali ih 1934. godine. Goebbels je tvrdio da je Lagarde najsnažniji

promicatelj ideja na kojima počiva Treći Reich. Kako je moguće da se i danas, nakon užasnog iskustva fašizma, te ideje potežu kao argumenti stvaranja mononacionalnih država u srcu Evrope? Radosmir Konstantinović je u “*Filosofiji palanke*” pisao da je palanački duh, koji je zavladao na našim prostorima, zapravo plemenski duh, koji ne priznaje ni etiku, ni istoriju, ni ljudska prava, ni slobodu, postoji samo navodna volja naroda, koja karikaturnim predstavlja sve standarde savremene civilizacije. Velikosrpski koncept naroda koji je, s jedne strane, vječito ugrožen, a s druge superioran, pa mu pripadaju prava koja drugi nemaju, odgovara karakterizaciji Ericha Froma u čuvenoj knjizi “*Bjekstvo od slobode*.” Autoritarni ili sado-mazohistički karakter mase, jeste, kako je on napisao, ljudska osnova fašizma. To je karakter ljudi koji vole autoritete i pred njima su beskrajno ponizni i slabi, ali kad se nađu pred bespomoćnim žrtvama, postaju nezamislivo okrutni i bahati. To su ljudi koji vole zločin, sam po sebi, pa zbog toga vole Putina, ali ne i njegove demokratske opozicionare u Rusiji.

Pitanje je zašto se takve ideje i danas potežu kao argumenti stvaranja nacionalnih država u srcu Evrope? Kako je pisao veliki Španac Jose Ortega y Gasset u svom veličanstvenom eseju “*Pobuna masa*”, nema više pojedinaca, ostao je samo hor. Sva mjesta na političkoj pozornici zauzela je masa. Narodna volja, ta imaginarna tvorevina, postala je paravan i opravdanje za sve. Umjesto temeljne

12 *ibid.*

Nad jamama, Bosna 1992-1993 (Mevludin Ekmečić, "Genocid nad Bošnjacima 1992-1995. – crtežom i tekstom", Galerija portreta Tuzla, Bosanska riječ, Wupertal, 1996. 63)

odrednice zapadne civilizacije o pravima čovjeka-pojedinca, nedefinisana narodna volja postala je najviši izvor prava i pravde. Narod je sve, pojedinac nije ništa – ta floskula je poslala u smrt milione ljudi nesvjesnih da prilažu žrtvu obogotvorenom ludilu.

Šta je etničko čišćenje?

Šta označava sintagma "etničko čišćenje", u kojoj je uobičajeni pojam čišćenja (nečeg suvišnog, prljavog) postao "najopasnija riječ na svijetu", kako kaže Vladimir Petrović. "Ona je uporedo sa ratnim raspadom Jugoslavije sa takvom silinom provalila u sve svetske jezike, da

je već 1995. godine nazvana "metaforom našeg doba".¹³ Istina, pojam čišćenja u smislu nasilnog odstranjivanja nepoželjnih osoba ili grupa upotrebljavao se vjekovima, jer je svakoj vladavini bilo potrebno ono što je njen kontrast, što nju opravdava i čini je pozitivnom, ali je tek u novije doba dobio etničku dimenziju. Rekli bismo: neprijatelji, stvarni ili izmišljeni, najbolje su gorivo svakog oblika homogenizacije, kao temelja čvrste vlasti.

Pojam čišćenja je dio rituala gotovo svih religija, ali, specifično značenje je dobio u 4. vijeku u doba cara Konstantina, za koga Eusebije iz Cezareje kaže da

¹³ Vladimir Petrović, *Etničko čišćenje – Geneza koncepta*, Institut za savremenu istoriju/Arhipelag, Beograd 2019, str. 7

je "očistio carstvo zemaljsko od prljavštine bezbožnih grešnika".¹⁴ "Čišćenje" je dobilo poseban zamah u Srednjem vijeku, od krstaških ratova do progona heretika i svih koji se nisu uklapali u religijske i svjetovne okvire vlasti, i postavilo pravilo kojim se razdvajaju dobro i čisto od lošeg i nečistog. "Odlukama Četvrtog lateranskog koncila iz 1215. godine ekskomunicirala se svaka jeres koja se diže protiv svete ortodoksne katoličke vere. Čak i samo osumnjičeni za jeres biće anatemisani "dok ne dokažu svoju nevinost valjanim očišćenjem". Zaprećeno je ekskomunikacijom i svetovnim vladarima ukoliko "propuste da očiste svoju teritoriju od ove jeretičke prljavštine". Tako je represija institucionalizovana u oblastima zapadnog katoličanstva."¹⁵ Sličan proces može se pratiti i u oblastima pravoslavnog hrišćanstva. "Čišćenje" vjere od nevjernika poslužilo je i kao opšti obrazac za odvajanje i uništavanje nepoželjnih, pa su tako, u doba kuge u Evropi, za koju se vjerovalo da je Božija kazna zbog ljudskih grijeha, bili optuženi Jevreji, što je u to doba bila jedina dodirna tačka, inače, krvavo zavađenih katoličanstva i protestantizma. Jevrejima su se pridružili i sljedbenici dualističkih vjerovanja, poput patarena, bogumila i katara (lat. catharos-čisti) koji su željeli "očistiti" zvaničnu crkvu od pogrešnih vjerovanja, i protestanti, s kojima su crkvena i svjetovna vlast ušle u rat do istrebljenja. Cilj tog rata nije bio

zaštita vjere, već uklanjanje nepoželjnih svim sredstvima, kako bi se stvorila ili učvrstila granica posjeda, feuda ili države. "Čišćenjem" se stvarala homogena zajednica istomišljenika, kojom se lako upravlja. "Stalno "čišćenje" postaje osnovna dimenzija društvenog standardizovanja", zapisao je Michel Foucault.¹⁶ Sa Francuskom revolucijom oblikovan je sekularizovan pojam "čišćenja", koji je izašao iz okvira religijskog mišljenja i postao društveno prihvatljiv ili bar uobičajen način ostvarivanja ovozemaljskih ciljeva. Primjer je komunistička ideologija oblikovana preimenovanim vjerskim kanonima, koja je, stalnom proizvodnjom unutrašnjih i vanjskih neprijatelja i njihovim beskompromisnim "čišćenjem" obezbjeđivala neprekinutu napetost i homogenizaciju, kao osnovno gorivo politike. Lenjinove i Staljinove čistke proglašene su najefikasnijim modelom ozdravljenja, to jest "čišćenja" Partije i društva i to je postao zvanični model uređenja društva.

Zasnivanjem rasne teorije nazvane eugenika, "čišćenje" društva od "prljavih" elemenata dobilo je novu dimenziju i dovelo, na kraju, do nacizma. Osnivač ove kvazi-nauke bio je Englez Francis Galton, koji je smatrao da država treba direktno da utiče na instituciju braka, tako što će obezbijediti eliminisanje nasljednih bolesti i reprodukovanje zdravog i sposobnog potomstva. Na početku 20. vijeka ta je rasistička teorija, koja je svoje

14 *ibid.* 19

15 *ibid.* 22

16 *ibid.* 28

opravdanje nalazila u Darwinom učenju o preživljavanju najsposobnijih, primijenjena na socijalni milje, stekla ogromnu popularnost, jer je pronalazila opravdanje za rasizam svake vrste (u SAD-u je do kraja 19. vijeka vladao zakon koji je zabranjivao brak između crnaca i bijelaca). U prve tri decenije dvadesetog vijeka u čak 24 države Evrope, Australije i Sjeverne Amerike formirana su udruženja za "mentalnu higijenu", to jest za "čišćenje" društva od mentalno zaostalih osoba, ali i svih koji kvare čistu bijelu rasu. Na toj osnovi su crnci proglašavani za nižerazredni tip ljudi. Principi eugenike ubrzo ulaze u zakonodavstvo nekih država. U Njemačkoj je teorija dobila naziv "rasna higijena" i ubrzo se konkretizovala u zvaničnom zahtjevu za rasnu čistotu. Već jula 1933. godine, ubrzo nakon Hitlerovog dolaska na vlast, usvojen je zakon o eugeničkoj sterilizaciji oboljelih od nasljednih i drugih bolesti, a zatim (1935) i Zakon o zaštiti njemačke krvi i časti, koji je zabranjivao čak i seksualne odnose između Nijemaca i Jevreja. Učenje o višoj, arijevske rasi, koja treba da vlada svijetom, i "prljavim", nižim rasama među kojima su, kao i toliko puta u istoriji, prednjačili Jevreji, postalo je temelj ubilačke nacističke ideologije. Slijedila je teorija i praksa "čišćenja" rase od onih koji je prljaju. Rezultate svi znamo: najmonstruoznija ideologija u istoriji, holokaust i neviđene patnje i zločini.

Teorija o biološkoj čistoti rase, koja nema ni najmanjeg uporišta u stvarnosti, pretpostavlja da su nacije ili etničke zajednice biološki organizmi koji su stvo-

reni takvi kakvi jesu i takvi traju kroz cijelu istoriju, ne mijenjajući se, što je sasvim jasno opovrgnuto različitim naučnim istraživanjima. Pa ipak, iluzije o navodnoj rasnoj ili etničkoj čistoti i dalje su temelj razarajućeg nacionalizma.

Primjere je lako naći i na prostoru Balkana. "Čišćenje" Srbije i Crne Gore od Turaka (muslimana) do današnjeg dana je ostalo temelj narodne epike i mitologije i obrazac ideologije etnički čistih nacionalnih država, od Ilije Garašanina i njegovog "Načertanija" iz 1844. godine do Miloševićevog i Tuđmanovog pokušaja stvaranja države za sve Srbe, odnosno Hrvate, na kraju 20. vijeka. Da bi se uklonili Bošnjaci, koji su zbog svoje brojnosti bili smetnja ostvarivanju velikosrpskih i velikohrvatskih planova, zasnovana je golema industrija nacionalizma, dehumanizacije i rasizma, koja je polazila od rasne čistote Srba i Hrvata i nemogućnosti zajedničkog života s drugima i drugačijima, što je bila osnova i davno poražene nacističke ideologije. Etničko čišćenje, uklanjanje onih koji su smetnja, da bi se stvorile Velika Srbija i Velika Hrvatska, i etnički čisti prostori i države, sve je to ostvarivano na jedini mogući način: zločinima, progonima, genocidom. A pošto ciljevi nisu ostvareni do kraja, rat se nastavlja političkim sredstvima, bez prestanka. "Organizovano iseljavanje muslimana", kao zvanični program vlade Kraljevine Jugoslavije, "čišćenje nesrba i razmena stanovništva" iz četničkog programa Draže Mihajlovića, "humano preseljenje stanovništva" Dobrice Ćosića, "srpski svet", kao nova

formulacija programa “svi Srbi u jednoj državi”, pripajanje entiteta Republika Srpska Srbiji, koje zahtijevaju i srpski patrijarh, i srbijanski ministri i Milorad Dodik, sve je to dio iste ideje kojom se napajaju generacije.

Priljavi rat protiv Bosne ogolio je suštinu nove definicije čistote, rasne ili etničke, svejedno. Pojam čišćenja je, u osnovi, nešto pozitivno, nešto čime se uklanja prljavština, ono što je nepoželjno. Zbog toga je ova sintagma zamijenila mnogo nezgodniju, ali tačniju riječ genocid. Ili, kako kaže Keith Doubt, *so-ciocid*, uništavanje društva u cjelini, što i jeste krajnji cilj takvih ideologija. Kad se kaže da je neki prostor “etnički čist”, to znači da se on razlikuje od etnički “nečistog”, koji je zaprljan prisustvom nepoželjnih. A ti suvišni razlikuju se od ostalih uglavnom samo po imenima i religiji (čak i kad nisu religiozni). Osnovni cilj etničkog čišćenja jeste razdvajanje poželjnih od nepoželjnih i homogenizacija sopstvenog entiteta, pa se ističu čak i potpuno nevažne razlike, kako bi se podigao nepremostivi zid među društvenim grupama. Jugoslovenski ratovi devedesetih godina prošlog vijeka, a pogotovo rat protiv Bosne, često su predstavljani kao nastavak viševjekovnih sukoba između rasa i religija. U zborniku “*Desekularizacija sveta*” Peter L. Berger piše da “postoji valjan razlog za sumnju da su tri partije koje su učestvovala u bosanskom sukobu, koji se uglavnom predstavlja kao sukob između religija, zaista bile vođene

verskim ubedenjima.”¹⁷ Kao i neki drugi autori, i on primjećuje da su svi stanovnici, zapravo, ista rasa, da govore isti jezik, a razlikuju se samo po religiji u koju niko od njih ne vjeruje. “Isti skepticizam o verskoj prirodi navodno religijskog sukoba”, kaže Berger, “iskazan je u jednom vicu iz Severne Irske: dok je čovek hodao mračnom ulicom u Belfastu, pred njega je skočio naoružan čovek, uperio mu pištolj u glavu i upitao ga: “Da li si protestant ili katolik?” Čovjek je promucio: “Ja sam zapravo ateista”. “O, da”, odvratio je naoružani čovjek, “a da li si protestantski ili katolički ateista?”¹⁸

Etničko čišćenje u Bosni i na Kosovu bilo je sasvim racionalan izbor, zbog brojnosti bošnjačke i albanske etničke zajednice. “Takva užasna politika može se nazvati racionalnom pošto su Srbi koji su donosili odluke očito pažljivo vagali korist i cijenu koju treba platiti za vrijeme čitavog procesa. Unutar strategijskog okvira za stvaranje jedne etnički kohezivne nacionalne države, prioritet pri uspostavljanju srpske kontrole nad teritorijom bilo je efikasno i nepovratno odstranjivanje nesrpske populacije. Upotreba zvjerstava bila je samo taktička podrška toj strategiji... Dodatna korist koju je donosila upotreba zvjerstava, bilo je paljenje etničkih strasti i osveta, što je trebalo da natjera i one Srbe koji su bili protiv takve politike da se pridruže svom nacionalističkom rukovodstvu. Korištenje takvih metoda trebalo je da zatruje odnose među zajednicama do te mjere

17 *Desekularizacija sveta*, Mediteran publishing, Novi Sad, 2008. str. 27

18 *ibidem*

da bilo kakvo kasnije prilagođavanje ili koegzistencija postanu nemogući.”¹⁹

Da bi se sakrile prave namjere, skrojen je novi žargon, ubilački žargon, koji je brutalne zločine označio kao “čišćenje terena”, poziv na ubijanje kao “nacionalnu homogenizaciju”, progone kao “humano preseljenje”, napade na tuđa sela i gradove kao “odbrambeni rat” i “oslobađanje”, spaljivanje živih ljudi kao “odbranu vjekovnih ognjišta”, “genocid kao “veliki zločin” izvršen u znak osвете zbog “naših” nevinih žrtava, ubijanje djece kao preventivni rat”, laganje kao prvora-zredni patriotski čin, masovne mitinge u znak podrške zločinu kao “događanje naroda”.

Ukloniti “one druge”, odvojiti ih od nas, napraviti državu samo za nas, na svim teritorijama koje nama trebaju, sačuvati naš identitet, kao nepromjenljivu, urođenu, biološku kategoriju, eliminisati njih jer ugrožavaju nas, našu nadmoćnu rasu i našu neukaljanu vjeru, to je zadatak bez čijeg ostvarenja nema našeg opstanka – sve su to neugasli zahtjevi primitivnih, malignih i zločinačkih balkanskih imperijalnih programa, čiji su pravi ciljevi sasvim prizemni: stvaranje države samo za nas i očuvanje neograničene moći. A da se sve to ne bi moralo nazivati istinskim imenom, preuzet je eufemizam kojim su se progonitelji služili stotinama godina i koji, sam po sebi, može imati različita značenja. Termin etničko čišćenje zvuči drugačije od riječi zločin, nekako mekše i nevinije, pa se njime može pravdati stvaranje (etnički

čiste) pravedne države, razgraničenje, razmjena stanovništva, dogovor, podjela... Pa čak i brutalni zločini, masovne jame, koncentracioni logori, planska silovanja, progoni i neviđena zvjerstva.

Ali, na kraju se sve uvijek završi na isti način: genocidom.

U STROJ, U STROJ...

I nakon svega čini se da nije sasvim jasno kako je Miloševićev velikosrpski režim uspio ubijediti i angažovati veliki dio srpske populacije u Srbiji i Bosni za projekat koji se mogao ostvariti samo zločinom. Skoro pola vijeka je prošlo od krvavih događaja iz Drugog svjetskog rata, a isto zlo, skoro u istom obliku vratilo se na pozornicu, povukavši za sobom mase koje su se dobrovoljno odrekle savjesti, morala, vaspitanja i svega što je oblikovalo duh vremena u tom periodu. Pola vijeka harmoničnog života etničkih i vjerskih zajednica i potiskivanja nacionalizma i religijske indoktrinacije istopilo se za vrlo kratko vrijeme. Mnogi nesrbi izgubili su glavu zato što su još vjerovali u ljudskost, u tradiciju, u bratstvo i jedinstvo, u društvenu pravdu, u komšiluk ojačan armaturom mješovitih brakova, prijateljstava, rodbinskih i drugih veza i dugu zajedničku prošlost koja nije davala nikakvo opravdanje za ono što se kasnije dogodilo. Histerična propaganda i pozivanje na uzvišene nacionalne ciljeve, mitovi i izmišljene nepravde u prošlosti, fantazija o vjekovnoj mržnji, navodna neravnopravnost Srba sa ostalima, opasnost koja vreba ako se Srbi ne ujedine

19 Norman Cigar, *Genocid u Bosni–Politika etničkog čišćenja*, str. 82.

u jednu državu samo za njih, pozivanje na krv i teritorije, sve to možda ne bi bilo dovoljno bez osnovnog metoda etničkog čišćenja – zločina. Samo zločinom, brutalnim i nemilosrdnim, mogli su se ubijediti brojni kolebljivi Srbi i oni sa drugačijim stavovima, da zatvore oči, zaključaju mozak i predaju se bez otpora rijeci zla koja je krenula iz Beograda. Zločin je postao najjači lijepak za vezanje u gomilu svih ili pretežne većine pripadnika etnosa, pogotovo zločin nad bespomoćnima, nad ženama i djecom i pripadnicima srpskog naroda koji su se pobunili. Svi su morali biti umazani istom krvlju, svi su morali postati saučesnici, na bilo koji način: mobilisanjem u vojsku, policiju ili druge službe, učešćem u ubijanjima, torturi u koncentracionim logorima, potkazivanju ili pljačkanju, vožnjom kombija za prevoz strijeljanih, klicanjem vođama i javnim odobravanjem zločina ili šutnjom na sve što se događa. I djelovanjem Crkve, koja je dala oprost za sve i zločin proglasila patriotskom dužnošću.

Etničko čišćenje je bilo cilj rata protiv Bosne, cilj koji je, već na prvi pogled, bio lako ostvarljiv. Zahvaljujući apsolutnoj superiornosti, srpske snage su, predvođene nekadašnjom JNA, za prvih pet-šest sedmica, lako zauzele 60 posto teritorije BiH. Onda je krenuo lanac zločina, koji nije prekidan do kraja rata, a nakon rata poduhvat etničkog čišćenja je nastavljen, ovoga puta sa mnogo masovnijim učešćem običnih ljudi koji su danas neuporedivo više oblikovani nacionalizmom nego uoči rata. Velikosrpska mašinerija

je, kako kaže Noel Malcolm, sprovodila racionalnu strategiju kojom će protjerati pripadnike dva naroda, a treći, srpski narod, radikalizovati do mjere da više niko ne može odustati od zajedničke politike. Ali, to opet ne odgovara u potpunosti na pitanje zbog čega toliki broj ljudi i danas dobrovoljno i savjesno služi zločinu i prihvata svaku patriotsku laž, svaki falsifikat, svaki lopovluk vlasti, svaki oblik mržnje prema drugima, i to bez imalo otpora. Braniti danas počinioce genocida u Srebrenici, tog užasnog masakra koji je zaprepastio svijet, i to uprkos presudama međunarodnih sudova i nebrojenim dokazima, to pokazuje moralnu otupjelost bez premca, kakva se može porediti samo sa ponašanjem nekih zapadnih zemalja prema genocidu u Gazi. Srebrenički genocid je angažovao ogroman broj ljudi s obje strane granice i najviše dužnosnike oba režima i zauvijek je udario pečat na identitet Srba u novom vremenu. Nakon Srebrenice niko više nije nevin: ni politički i vojni lideri, ni političari svih nivoa, ni novinari, sveštenici, intelektualci, pisci, ni obični ljudi koji negiraju zločin, niko.

Zločini kao dio precizno razrađene strategije, trebalo je da obave još jedan važan zadatak: da Bošnjacima i Hrvatima koji prežive jasno daju do znanja da povratka više nema i da su zauvijek protjerani iz vlastitih života i zajedničke istorije. Spaljivanje živih žena i djece, programirana masovna silovanja, strašni koncentracioni logori, rušenje svih muslimanskih vjerskih objekata, brisanje istorije, torture i ponižavanja svih vrsta,

to je bila svjesno odabrana i detaljno razrađena matrica etničkog čišćenja, koja je Bošnjake i Hrvate definitivno eliminisala, a Srbe zauvijek pretvorila u sluge zločina. Od toga se niko od njih ne može više oporaviti.

Da li je javnost u Srbiji znala za ratne zločine? Činjenica da je ogroman proce-
nat Srba podržavao Miloševiću osvajačku politiku govori sama za sebe. “Značajno je, međutim, da nije bilo stvarnih institucionalnih glasova u srbijanskom društvu koji bi se suprotstavili genocidu. Srbijanski političari i političke partije, koje su predstavljale praktično čitav ideološki spektar, razlikovale su se jedino do kojeg stepena ići kada su u pitanju Muslimani...Oni su tako postupali ne samo zato da bi izbjegli etiketu nepatriota, već vjerovatno i zato što su u mnogim slučajevima bili saglasni sa opštim ciljevima koji su se trebali postići etničkim čišćenjem”, kaže Norman Cigar.²⁰

A obični ljudi, da li su oni znali? Nije teško reći da neki nisu znali, ali njih sigurno nije bilo mnogo, jer su mnogi srbijanski mladići mobilisani za rat protiv Bosne, pa je istinu bilo teško sakriti. Sve svjetske televizije su svakodnevno izvještavale o bosanskom paklu, pogotovo o opsadi Sarajeva, pa to nije vidio samo onaj ko nije želio da vidi. Srbijanski mediji su nudili sasvim drugačiju sliku, a Srpska crkva je agresiju oblikovala kao religiozno pitanje, kao sudbonosni čin očuvanja srpskog nacionalnog bića, pri čemu su osvajanje tuđih teritorija, progon nesrpskog stanovništva, zločini i tor-

tura u službi ostvarenja tog cilja smatrani ne samo legitimnim, već i poželjnim šta-
više: bogougodnim djelom za koje su svi unaprijed oslobođeni grijeha. Ali, ako obični ljudi nisu znali tad, da li znaju sad? Po svemu što vidimo, većina njih ni danas neće da zna.

U Bosni su svi znali sve. Bosansko-hercegovački gradovi i sela nisu veliki i ništa se nije moglo sakriti. Ako se u Bijeljini ili Banjoj Luci znalo za svaki zločin, pogotovo se znalo u manjim mjestima. Ali, ako su svi čutali tada, zbog straha za sopstvenu bezbjednost, zašto ćute danas? Zašto ćute političari, novinari, intelektualci, crkveni ljudi, sudije i tužioci, zašto se ni od običnih građana, uz neznatne izuzetke, ni danas ne može čuti istina? Zašto se, nakon očigledne pobjede velikosrpske ideje na polovini teritorije BiH, rezultati etničkog čišćenja čuvaju kao oči u glavi i dalje unapređuju, zašto se čuvaju diskriminacija i mržnja do te mjere, da se Bošnjaci i Hrvati smatraju nužnim zlom koje se još toleriše, a dokle će, ne zna se. Njih nema u politici, u medijima, u policiji, u školstvu, u kulturi, u privredi, oni su nevidljivi ljudi koji bitišu kao sjenke, sve dok ne legnu u crnu zemlju.

Zločin je u ovom dijelu BiH pobijedio–i, kako stvari stoje, ne misli još stati.

LANCI OKO MOZGA

Kad je u proljeće 2024. godine Generalna skupština UN-a usvojila Rezoluciju o genocidu, kojom se potvrđuje istina o genocidu u Srebrenici, to je izazvalo nezapamćenu, masovnu, histeričnu re-

20 Norman Cigar: *Genocid u Bosni – Politika etničkog čišćenja*, str. 124

akciju srpskih političara, na čelu s Aleksandrom Vučićem, kao i medija, akademске zajednice, Crkve i običnih ljudi, koji su se, u negiranju haških presuda i ove rezolucije, pretvorili u mahniti hor u kojem nema disonantnih tonova. Ali, kad je general Radisav Krstić, jedan od glavnih vinovnika genocida (osuđen na 35 godina zatvora) početkom novembra te iste godine, u svom pismu tužilaštvu Haškog tribunala priznao genocid i izjavio da se kaje i da bi i sam, da je mogao, potpisao Rezoluciju UN-a, to su prenijele mnoge svjetske redakcije, ali ni jedna jedina u entitetu RS i Srbiji (osim vojvođanskog portala Autonomija.info, koliko sam ja mogao vidjeti). Bilo je nemoguće razgovarati bilo s kim o tome. Ćutanje o zločinima, njihovo ignorisanje i negiranje dostigli su zastrašujuću masovnost. Kao nekad, kad su Beograđani bacali cvijeće na tenkove koji su išli za Vukovar, ili kad je ignorisanje zločina u Bosni zamijenjeno turbo folk veseljem na TV Pink. I tada su, kao i danas, svi znali šta se dešava, i tada je, kao i danas, zločinima u ime naroda podrška bila ogromna. I tada su, kao i danas, za sve krivi isključivo oni drugi, a laganje je dostiglo razmjere apsurdna. Laž je uzdignuta na pijedestal nedodirljive istine, laganje, čak i o najočiglednijim stvarima, postalo je nacionalna svetinja, ko ne laže taj je izdajnik, ako je Srbin, ili mrzitelj svega srpskog, ako je pripadnik druge entijete. Nacionalistička politika je proizvela moralnu otupjelost čudovišnih razmjera, tuđe žrtve su postale potpuno nevažne. Čak ni ubijanje djece nije vrijedno pomena, ako

su to tuđa djeca. U mojoj Bijeljini nikad ni jedan medij, ni jedan političar, intelektualac, javni radnik, sveštenik, nije rekao ni jednu riječ priznanja, osude ili kajanja zbog ubijanja nedužnih ljudi, pa čak ni kad su djeca u pitanju. Za najveći pojedinačni zločin u Bijeljini, ubistvo članova porodica Sarajlić, Sejmenović i Malagić, svi znaju, jer su detalji zločina obnarodovani još u vrijeme kad je zločin počinjen, ali niko ništa ne govori. U bijeljinskim i entitetskim medijima nikad ni jedne riječi nije bilo o tom zločinu, o ubistvu 22 civila, među kojima je bilo sedmoro djece i osam žena, od kojih su četiri bile starije od 60 godina, čak ni u toku procesa pred Sudom BiH. Nikoga to ne interesuje, čak ni obične ljude, moralna neosjetljivost je postala obilježje vremena. Šta više, sve češće se zločini i zločinci slave kao vrhunac rodoljublja, kao bogougodno djelo, kao primjeri za ugled i međaši nacionalne istorije, uz masovnu podršku ogromne većine naroda. Jednom sam, povodom slučaja "Sarajlić", poslao otvoreno pismo BN Televiziji i RTRS-u sa pitanjem: Da li bi se tako ponašali da su u pitanju srpska djeca? Ako ne bi (što se podrazumijeva), onda se to zove fašizam. Dakako, nikakvog odgovora nije bilo. Oni se mogu tako ponašati jer veliku laž štiti vlast, a podržavaju je svi, od medija, akademске zajednice, Crkve, do običnih ljudi, koji masovnim zabijanjem glave u pijesak onemogućavaju svaki govor o zlu. Ta masa, sve kompaktnija, uklonjene savjesti, ispražnjenog mozga, opijena izmišljenom istorijom i zovom najbanalnijeg nacionalizma, predstavlja

siguran temelj košmara koji se stalno obnavlja, jer je produkovan školskim sistemom, medijskim djelovanjem, religijskim učenjem, porodičnim vaspitanjem i opštom atmosferom u društvu koje ne želi izaći iz mraka.

Ko bi i šta bi bili Milošević i Tuđman, Karadžić i Boban, Šešelj, Ratko Mladić, Arkan i Mario Kordić, da nema običnih ljudi koji slave zločin i koji sa zahvalnošću primaju svaki jaram na vrat i svaki žig na čelo, da nema tih poslušnih, slijepih, disciplinovanih sljedbenika svih jahača Apokalipse koji se pojave na našim prostorima? Njihova apsolutna odanost dirigovanom narativu ponekad je zaprepašujuća. Ja živim u Bijeljini i svakodnevno se susrećem s tim. I svaki put se čudim kako su ljudi koji brane laž do te mere isti, da svi pričaju jednako, i akademici i čobani, i svi su podjednako energični i angažovani. A glavne teme za raspravu nikad se ne mijenjaju.

Ko je kriv za raspad Jugoslavije? Za moje sagovornike i kritičare krivi su svi drugi, samo nije Srbija. A Srbija je prva republika koja je izvršila secesiju i povrdila to ustavnim promjenama, još prije ratova koje je pokrenula. Pa i sad napada sve oko sebe, doduše drugim sredstvima, ne bi li dovršila projekat države za sve Srbe. Jugoslaviju je uništio srbijanski režim, jer je jedini on imao snagu i sredstva da tako nešto učini, a pri tome je imao skoro plebiscitarnu podršku naroda. "Onda, zašto bismo taj narod oslobodili krivnje", pisao je Mirko Kovač još 1996. godine. "Milion Srba urlalo je 1989. pred

Narodnom skupštinom u Beogradu tražeći oružje, a podržavali su ih "svi Srbi sveta". A je li neko protestirao u Srbiji zbog masovnih srpskih zločina nad srebreničkom rajom? Štaviše, slavio se pad Srebrenice, a srpski su pjesnici pjevali u slavu tih krvavih ratnika."²¹

Ko je kriv za rat u Bosni? Bošnjaci, kažu. Ali, to ne može biti istina, usprotivim, se ja, jer ni jedan jedini čovjek nije iz Bosne otišao u Srbiju da napada srbijanske gradove i sela. Uz to, Bošnjaci nisu mogli pokrenuti nikakav rat, jer nisu imali ni kamenja u džepovima, a protiv njih je bila treća najmoćnija armija u Evropi toga doba. Jeste, odgovaraju, ali Bošnjaci nisu htjeli da žive sa Srbima. Moram priznati, uvijek me začudi to papagajsko ponavljanje tvrdnje da su Srbi nekakav nad-narod, koji ima posebna prava, pa ako neko neće da živi s njima, oni imaju pravo da takve nezahvalnike pobiju. Kao Rusi Ukrajinke. Pa, kad nisu stigli da zbog toga pobiju Slovence i Hrvate, mogu Bošnjake i Albance s Kosova, oni su im pri ruci.

Zaboravlja se da su i u Srbiji i u Bosni davno prije rata izvršene sve pripreme, da su u BiH tokom 1991. godine formirane srpske autonomne oblasti, da je tzv. referendum srpskog naroda, održan u novembru te godine, sve njih objedinio u Srpsku republiku BiH (zvanično proglašenu 9. januara naredne godine) kao dio Srbije, da su u drugoj polovini 1991. počeli zločini nad Bošnjacima, koji su se, uz Hrvate, jedan dio Srba i sve ostale, na referendumu 1. marta 1992. izjasnili

21 Mirko Kovač, Pravda za Srbiju, *Feral tribune*, 22. srpnja 1966.

za nezavisnu državu, jer je to bio jedini spas. Da je Bosna ostala u sastavu krnje Jugoslavije, to jest Velike Srbije, sudbina svih nesrba koji su tu živjeli postala bi unutrašnja stvar Srbije, i njih više ni Bog ne bi mogao spasiti. Da Kosovo nije proglasilo nezavisnost, sudbina Albanaca bila bi još gora, što je srbijanski režim jasno demonstrirao i prije i u toku NATO bombardovanja.

Uostalom, srpski referendum postavio je pitanje svojim građanima da li žele da ostanu u Jugoslaviji, **zajedno sa Srbima** iz Srbije, Crne Gore, Krajine, Vojvodine i Kosova. Bosanski referendum za nezavisnost imao je sasvim drugačije pitanje: da li su građani za nezavisnu i suverenu BiH, **državu jednakih građana i naroda**. Razlika je očigledna.

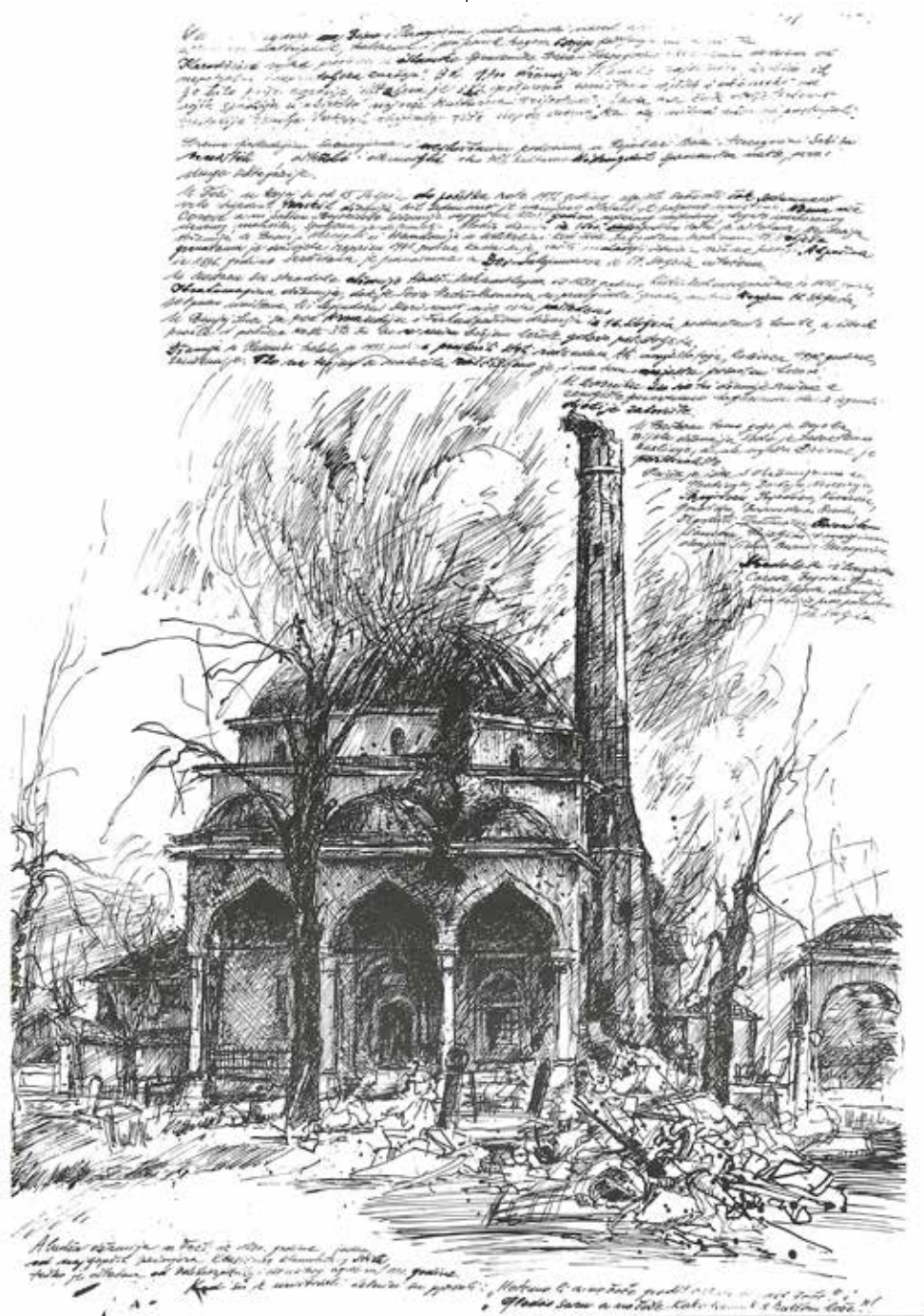
PITANJA I ODGOVORI

Evo nekoliko teza koje slušam svakodnevno, od političkih foruma i medijskih sijela, do svakodnevnih razgovora na ulici ili u kafani.

Agresija ili građanski rat? Naravno, ovo drugo, kažu. Ali, da je Srbija, a zatim i Hrvatska, izvršila agresiju na BiH, to je višestruko potvrđena činjenica. Istina se nalazi u mnogim sudskim presudama u Hagu, ali i u dvije rezolucije Savjeta bezbjednosti i dokumentima EU, na osnovu kojih su Srbiji uvedene sveobuhvatne sankcije kojima se pridružila i Rusija. Ali, eto, Srbija nije učestvovala u ratovima devedesetih, za te ratove čula je iz novina i pojma nema o njima – tako izgleda višedecenijska tvrdnja iz velikosrpske propagandne kuhinje. I to se neprekidno

ponavlja u svim prilikama, uprkos nebrojenim dokazima, živim svjedocima i sudskim presudama. Svi koji smo živjeli u to doba gledali smo kako u Hrvatsku i Bosnu dolaze vojnici, oficiri, paravojne jedinice, topovi i tenkovi, municija i nafta, cijela JNA je postala srpska vojska koja je napadala gradove i sela, od Vukovara i Dubrovnika, do Sarajeva, Bihaća i Srebrenice, što je potvrđeno i na suđenju Jovici Stanišiću i Frenku Simatoviću u Hagu. Sve naredbe stizale su na dnevnom nivou iz Beograda, potvrdila je na suđenju Biljana Plavšić. Svi oficiri vojske bosanskih Srba, uključujući i Mladića, bili su zaposleni u Vojsci Srbije i od nje su primali plate i penzije. Dejtonski sporazum su potpisali Milošević i Tuđman, kao predsjednici država koje su izvršile agresiju na Bosnu, i Izetbegović, kao predsjednik napadnute države. Sve to zna svako dijete, ali, službena srbijanska politika, kao i ona u entitetu RS, ne priznaje istinu i činjenice, ni po koju cijenu. To je pretvoreno u zvaničnu dogmu u koju se ne smije sumnjati.

Referendum za nezavisnost. Ako kažem da su ljudi u Bosni, ne samo Bošnjaci, potvrdili svoju želju da imaju nezavisnu državu, i to na najdemokratskiji način – referendumom, u skladu sa našim Ustavom i zahtjevom Evrope, dobijem, naravno, odgovor da to nije bilo legalno, jer je na tom referendumu, navodno, preglasan srpski narod. Ali, svi valjda znaju da se na referendumu nije mogao preglasati nikakav narod, jer nisu glasali narodi, već građani, kako se radi u cijelom svijetu. Uz to, u tadaš-

Rušenje džamija, Bosna, 1992-1995. (Mevludin Ekmečić, "Genocid nad Bošnjacima 1992-1995. – crtežom i tekstom", Galerija portreta Tuzla, Bosanska riječ, Wupertal, 1996. 141)

njem Ustavu BiH nije bilo konstitutivnih naroda, već samo građani. A osnovno pravilo je da odlučuje većina, pa ako većina, u našem slučaju čak 64 posto, donese odluku, tu odluku moraju poštovati svi. I uopšte nije važno ko je glasao za, a ko protiv, niti se moglo znati kako je ko glasao, jer je glasanje bilo tajno. Uostalom, formulacija referenduma u Ustavu entiteta RS upravo je takva: odlučivanje građana, uprkos tome što se u tom istom Ustavu nabrajaju ravnopravni narodi, Bošnjaci, Srbi i Hrvati, građani i Ostali. Na referendumu o 9. januaru, održanom 25. septembra 2016. godine, kojeg je poništio Ustavni sud BiH, odlučivalo se prostom većinom građana, i niko nije pomenuo da su, tom prilikom, preglašana dva naroda i svi drugi. Dakle, tamo gdje su Srbi većina, glasa se prostom većinom, tamo gdje su manjina moraju se poštovati prava tri naroda, a pogotovo jednog. I to nikome nije čudno. Naprotiv, podrazumijeva se da Srbi imaju posebna prava, kakva ne pripadaju drugima. I to shvatanje se ne mijenja.

Presude Haškog tribunala. To je, kažu, politički sud formiran samo da naudi Srbima. Ali, i Srbija je jedan od osnivača tog suda. Uostalom, šta uopšte znači tvrdnja: "Mi ne prihvatamo sudske presude?" To da li neko prihvata ili ne prihvata presudu bilo kojeg suda, apsolutno je nevažno, presuda je donijeta i ne može je više niko promijeniti. Suština je u galami koja se diže kad se tako govori, jer to onda sakriva sve probleme s kojima smo suočeni, od kriminalne vlasti do opšte bijede. Rasprave o takvim stva-

rima govore o navodnoj ugroženosti naroda, o neprijateljima koji vrebaju sa svih strana, o zavjerama svijeta protiv nas, o potrebi da zbijemo naše redove i da svi mislimo jednom glavom, to jest da ne mislimo, već slijedimo vođe, pa se zato ne može tolerisati drugačije mišljenje. Najgori su oni koji se ne slažu, koji žele istinu, pa postavljaju nezgodna pitanja. A sv. Augustin je svojevremeno rekao da je upravo zbog takvih pitanja i izmišljen pakao.

Posebna priča je Velika Srbija. Za tu, toliko željenu Veliku Srbiju, danas niko ne zna, nikad čuo za nju, šta li bi to moglo biti? Četnički program "Homogena Srbija" i njegovo krvavo sprovođenje u djelo više se ne računaju, kao ni otvoreno zagovaranje Velike Srbije do Karlovca, Karlobaga, Virovitice i Ogulina, o kojem su govorili Vojislav Šešelj i njegov učenik Aleksandar Vučić, pored ostalih. Ali, krajem 2023. godine gradonačelnik Beograda Aleksandar Šapić svečano je otkrio Spomenik žrtvama rata i braniocima otadžbine 1990-1999. godine. Takav spomenik, istog imena, bio je postavljen na Savskom trgu 2012. godine, pa uklonjen da bi se tu našlo mjesto za monumentalni spomenik Stevanu Nemanji. Gradonačelnik Šapić je tom prilikom, pored ostalog, izjavio da srpski narod u cijeloj svojoj istoriji nije nikoga napadao, već se isključivo branio. Pa, s kim je to Srbija ratovala, koga su branili ti borci poginuli u Odbrambeno-otadžbinskom ratu, kako se danas gordo naziva to što nije bilo ni rat, ni agresija? Koju su to otadžbinu branili branioci otadžbine i gde su to činili?

Kako su pripadnici vojske Srbije branili Srbiju u susjednim državama, pošto Srbiju niko nije napadao? I zašto se agresija na susjedne zemlje zove odbrambeni rat?

I šta je ta otadžbina koja se branila, šta je to što svi znaju, a neće da kažu?

Jasno je: to je zamišljena otadžbina, otadžbina u oblacima, Velika Srbija. Tu, zamišljenu otadžbinu, srpski borci su branili u Kninu i Vukovaru, u Bijeljini, Zvorniku, Prijedoru, u Sarajevu i Bihaću, najzad i u Srebrenici. U mitološkoj svijesti oni koji su osvajali tuđe teritorije, ubijali, progonili, silovali, rušili i pljačkali, trpali mrtve u masovne grobnice, a žive u logore smrti, oni su postali branioci nekakve željene, a nepostojeće otadžbine u oblacima. Ta zamišljena, željena Velika Srbija, taj mračni predmet želja i centralna ideja četničkog pokreta iz Drugog svjetskog rata, država u kojoj će živjeti svi Srbi iz regiona i samo Srbi, i u kojoj nema mjesta za druge i drugačije – to je neugasla nacionalistička ideja koja će, sve dok živi, biti mač nad glavom svima na ovom dijelu Balkana. Tu politiku nije briga za sva zla koja je proizvela, niti za tuđe žrtve. Spomenik koji smo pomenuli podignut je, navodno, u čast žrtava i branilaca otadžbine. Kojih žrtava? Da li su to ubijeni, prognani i poniženi ljudi iz Vukovara, Bijeljine, Zvornika, Višegrada, Foče, Prijedora, jesu li to unesrećeni građani Sarajeva, Goražda, Bihaća ili silovane žene i živa spaljena djeca? Jesu li to žrtve genocida u Srebrenici? Jesu li to Bošnjaci ili Albanci bačeni u masovne jame? Ne, njih zvanična srpska politika ne smatra žrtvama i nije je briga za njih.

To je politika koju su sadašnji vladari Srbije vodili u devedesetim godinama, pa oni na taj način samo brane sebe i svoja djela. Zagovornici ideje Velike Srbije okovali su čeličnim lancima oko mozga svoje sljedbenike i u Srbiji i u Bosni i nametnuli im slavljenje zločina kao patriot-sku dužnost, laž kao nacionalnu svetinju, mržnju kao zastavu, prekrajanje prošlosti kao obavezu, a istinu kao zavjeru protiv cijelog srpskog naroda. Svojim nacionalizmom povukli su u bezdan i sve oko sebe, pa je ovaj dio Balkana danas arena u kojoj se takmiče najcrnje aveti prošlosti. Ko god u toj crnoj utakmici pobijedi, neće biti dobro nikome.

SLUGE ZLOČINA

Veliki pisac Herman Broch je svojevremeno iznio računicu po kojoj je, u doba nacizma, u početku, 25 posto Nijemaca bilo protiv Hitlera, bilo je 50 posto ravnodušnih i 25 posto vatrenih pristalica. On je smatrao da krivicu snosi upravo ta ravnodušna većina, ti obični ljudi koji nisu znali za šta da se opredijele. Bar u početku. Ali, kako je nacizam rastao, oni, koji su dotle bili ravnodušni, prihvatili su ideologiju genocida i branili je do samog kraja. A neki i nakon toga.

U slučaju velikosrpske ideje učinjen je ogroman napor da se unaprijed nađe opravdanje za zločine i da se u to ubijedi što veći broj Srba, ali i međunarodna zajednica. Daleko prije nego što su krenula konkretna zlodjela, potopila nas je plima dehumanizacije budućih žrtava, koju su pokrenuli akademici, pisci, pjesnici, intelektualci svih fela, pa čak i najugledniji

među njima, poput filozofa Mihajla Markovića. On je prije ratova devedesetih bio čuveni kritičar komunizma, poznat i cijenjen u svijetu, a onda se pretvorio u vulgarnog propagatora genocidne politike. Slična metamorfoza pretvorila je bezbrojne, nekad čestite, mirne i razumne ljude u primitivne sluge zločina, ugašene savjesti i zaključane pameti. Proces dehumanizacije i viktimizacije Bošnjaka pokazuje da su agresija i genocid bili davno planirani, samo je još trebalo ubijediti što veći broj Srba da su im dojučerašnji prijatelji odjednom postali smrtni neprijatelji, s kojima se više ne može živjeti. Treba li reći da je taj poduhvat uspio iznad svih očekivanja?

Sve to opovrgava tvdnje “da je genocid – ili etničko čišćenje, kako ga obično nazivaju – koji je pogodio Muslimane Bosne i Hercegovine bio samo nena-mjeran i nesretan nusprodukt borbi ili građanskog rata. Naprotiv, bila je to racionalna politika, direktna i planska posljedica svjesne političke odluke koju je donio srpski establišment u Srbiji i Bosni Hercegovini. Ova politika je implementirana namjerno i sistemski kao dio šire strategije za postizanje dobro definisanog, konkretnog, političkog cilja, a to je stvaranje jedne proširene, etnički čiste, Velike Srbije.”²² A ako se sve može pripisati snažnoj ratnoj propagandi, šta danas znači slavljenje zločina i zločinaca kojem se, uz male izuzetke, niko se suprotstavlja? Nevjerovatna ravnodušnost prema žrtvama zahvatila je sve, pa se sve manje žale i žrtve iz vlastitog naroda – primjer je

tragična sudbina Srba izbjeglih iz Hrvatske nakon operacije “Oluja” i sistemska nebriga države Srbije za njih. Zar je onda čudno što je nacionalistička politika u godinama prije rata protiv Bosne ubijedila svoje sljedbenike da su Bošnjaci glavna smetnja ostvarenju svetih ciljeva, da to nisu ljudi (tako su označavani i Jevreji u nacističkoj Njemačkoj) i da je njihovo istrebljenje ne samo dozvoljeno i poželjno, već je to stvar Božije pravde. Kreatorima velikosrpske politike bilo je jasno da bi, u slučaju stvaranja Velike Srbije mirnim putem, u toj planiranoj državi bilo samo malo preko 50 posto Srba, pa je plan podrazumijevao eliminaciju Bošnjaka, Hrvata, Albanaca i drugih, kako je to bilo zacrtano i u četničkom planu “Homogena Srbija” iz Drugog svjetskog rata. Dobrica Ćosić je to nazvao “humanim preseljenjem naroda”, po uzoru na četnički plan “razmjene” srpskog i hrvatskog stanovništva. Agresija je bila prva faza, koju treba kasnije dovršiti u miru, kako je rečeno i u programskom dokumentu nazvanom “Memorandum 2” iz 2011. godine, pa su zato u entitetu RS Bošnjaci i danas građani desetog reda i to je, u saglasnosti s druga dva nacionalistička vodstva, odavno normalizovano, pa se niko i ne buni zbog toga.

Ali, ako se malo odmaknemo od zvaničnih politika, ostaje pitanje: šta je s običnim ljudima, saučesnicima u toj zločinačkoj zavjeri? Šta je s običnim ljudima, koji su sa ogromnim entuzijazmom prihvatili tu mračnu ideologiju i iz dana u dan u praksi sprovodili genocid, a

22 Norman Cigar: *Genocid u Bosni – Politika etničkog čišćenja*, str.12

da ih niko nije silom tjerao na to? Režim je imao politiku, imao je plan, ali su građani to podržali u velikoj većini i sprovođili korak po korak. Od toga da okreću glavu na ulici od dojučerašnjih poznanika, do okretanja glave od zločina nad njima i direktnog učešća u tim zločinima. Ta ćutljiva većina, koja pristaje na sve i podržava najgore metode, to je pogonsko gorivo svakog ekstremnog nacionalizma i fašizma, ti mirni, obični ljudi, koji, intimno, možda nisu pristajali na sve, ali su svojom ravnodušnošću raspalili mržnju, učinili da se zločinačka ideologija normalizuje i dali alibi ubicama. I taj alibi im daju i danas. Iza svakog zločinca i mrzitelja drugih i drugačijih stoje hiljade onih koji su ga podržavale, na ovaj ili onaj način, i koji su okretali glavu od svega. Oni koji su ubijali nedužne i bespomoćne ljude činili su to jer su znali da imaju podršku, ne samo režima i vladajuće politike, već i običnih građana koji su voljeli da čuju kako se sve čini u njihovo ime. Ubijedenost da su zločini opravdani u ime višeg cilja postala je opšteprihvaćena, ona i danas tjera obične ljude da se klanjaju primitivnim zlikovcima. I da se ne obaziru čak ni na najstrašnije zločine. Svojom ravnodušnošću i svojim ćutanjem oni sprečavaju suočenje sa istinom, kajanje i pomirenje. Najjači razlog za sve pružila im je Crkva, koja je, nakon udarničkih radova na poklapanju vjerskog i nacionalnog identiteta, rat protiv drugih okarakterisala kao vjersko pitanje, tvrdeći da Srbi imaju odborenje od Boga da pobiju i rasele druge. Ne treba zaboraviti još jedan motiv: pljačku i izživljavanje nad

drugima, što je bilo važno ne samo običnim ljudima, nego i onima koji su u ratu profitirali, obogatili se i stekli vlast. Rat je, što bi rekao Filip David, bio u osnovi pljačka ogromnih razmjera i velika trgovina smrću.

Značajno je i to što u Srbiji, o srpskom etničkom korpusu u Bosni da i ne govorimo, u vrijeme agresije skoro da nije bilo disonantnih tonova u javnoj komunikaciji. Vlast je sve vodila, opozicione stranke razlikovale su se samo po tome što su zagovarale nešto drugačiji put do istog cilja, a građani nisu imali ništa protiv. Oni su, u najvećem broju, ravnodušno posmatrali sve što se događa.

Čuveni pisac Primo Levi, preživjeli logoraš Aušvica, zapisao je da svuda ima beskarakternih, pokvarenih ljudi, ali prava čudovišta su oni koji stoje i gledaju. I bez otpora podržavaju zločin.

Opšta politizacija kulture, medija i svekolikog društvenog djelovanja nametnula je shvatanje da se sve može riješiti silom, što su mase oduvijek rado prihvatale. Manji bosanskohercegovački entitet, u čijem ustavu su upisana tri ravnopravna naroda, građani i Ostali, pretvoren je u pravoslavnu kvazi-državu, u kojoj sve, od entiteta i opština, do najmanje entitetske institucije, službe i organizacije, ima svoju krsnu slavu, i niko se, ni vlast, ni opozicija, ni obični građani, ne osvrću na to. Po principu: "Može nam se". Suđenja za ratne zločine pred entitetskim pravosuđem postala su farsa, otičmanje bošnjačke imovine svakodnevna zabava, a rigidna diskriminacija nešto što se podrazumijeva. U udžbenike isto-

rije za osnovne škole je od septembra 2024. godine ubačen dio o Odbrambeno-oslobodilačkom ratu, u kojem se, uz standardnu nacionalističku priču i negiranje bilo kakve krivice srpskog vođstva i naroda, ratni zločinci poput Karadžića i Mladića tretiraju kao zaslužni stvaraoci Republike Srpske. Ustavni sud BiH je to poništio, ali u praksi se ništa ne mijenja.

Ketman i dvostruki govor postali su obavezni dio javnog diskursa. Javno smo za Evropu, za pravdu, za Dejtonski sporazum, ali svi znaju da je istina na nekom drugom mjestu. Beogradska imperijalna politika ostvarila je svoj ratni cilj, svijet je zločin priznao kao faktičko stanje, ozakonjeno je postojanje entiteta stvorenog masovnim zločinima i genocidom, čak je i Srebrenica ušla u sastav tog entiteta, sad ostaje samo da se sačuva sve to, da se podigne mentalni zid prema svijetu i da se laži ponavljaju tako uporno i dugo, dok se pod taj kišobran ne smjeste svi pripadnici srpskog naroda. Drugi ionako nisu važni. Najvažnija funkcija lažljivog diskursa, kako kaže Doubt, jeste “zaštititi počinitelje ratnih zločina od njihovog straha”.²³ Dodali bismo: i da zaštititi mnogobrojne sljedbenike zločina od njihove savjesti i pogleda u moralno ogledalo. I još nešto: da se zločin naruga pravdi i istini, jer se time potvrđuje nadmoć nad drugima. Pored svakodnevne verbalne akrobatike velikosrpskih nacionalista, pokazuju to i brojni svjedoci pred Haškim tribunalom i domaćim sudovima, koji su se naprosto narugali svima. Od

onih koji su tvrdili kako nije bilo nikakve opsade Sarajeva, Srbi su se i tu samo branili, do izjava lokalnih ratnih političara, poput onih iz Bijeljine, koji su u Hagu tvrdili da nije bilo ni ubijanja, ni progona, ni terora, Bošnjaci su sami otišli, a džamije same pale. Što bi se reklo: može im se.

Sve je to nailazilo na opšte odobravanje i podršku običnih ljudi, koji ni tada, a ni danas, ne žele da se suoče s onim što su sami činili i što su drugi činili u njihovo ime. Niko ne može biti potpuno amnestiran zbog mahanja zastavama ludila i zločina, zbog podrške genocidu, zbog glasanja za naše male, krvave firere na vlasti. I nije dovoljno samo sudski kazniti nekoliko pojedinaca i tvrditi da je krivica isključivo individualna, mada sljedbenici zločina ne priznaju ni tu krivicu pojedinaca. “A šta je sa ostalima”, zapitala se Slavenka Drakulić. “Šta je sa svima onima koji su prihvatili ideologiju koja neizbježno vodi k smrti “drugoga”, onima koji čak možda nisu vjerovali, ali su se mirno prilagodili, nisu se odupirali. Ako svi znaju šta se događa, a nitko se tome ne odupire – kako se to zove?

Sve dok se ne nađe odgovor na to pitanje, do tada će iz ormara ispadati kosturi koji će sijati nemir i izazivati polemike. Jer ako je istina da ne postoji kolektivna krivnja, pa čak ni kolektivna odgovornost, pitanje je postoji li *kolektivna nevinost*.²⁴

23 *ibid.* 113.

24 Slavenka Drakulić, Mali čovjek za veliki zločin, *Feral Tribune*, 3. lipnja 1996.

ZAKLJUČAK

Etnički nacionalizmi koji su razorili Jugoslaviju donijeli su na naše prostore neviđeni kaos u društvu i u glavama ljudi i taj se kaos nastavlja, kao temelj i uslov vladavine primitivnih i nezajažljivih elita u novim vašarskim državicama nastalim na tlu bivše Jugoslavije. Neprekinuti rat sjećanja, sukob nacionalnih mitova, državne strategije zaborava i neugasli ratni ciljevi svakodnevno lože vatru ispod logače na kojoj se bez prestanka spaljuju istina, moral, znanje, odgovornost, zajednička istorija, univerzalne vrijednosti i osnovna ljudska prava. U ratu je kolektivna odgovornost bila osnovni zahtjev strategije uklanjanja drugih i drugačijih, pa su svi pripadnici naroda, pogotovo srpskog, bili uvučeni, na bilo koji način, u oluju zla, da bi na kraju svi bili vezani zločinom, kao uzvišenim ciljem u odbrani nacije. To je bio osnov opšte neodgovornosti i masovno prihvaćene strategije poricanja, kao posljednje faze etničkog čišćenja, to jest genocida, u čemu je posebnu ulogu odigrala crkva, koja je zločinu u ime nacije dala božanski oreol.

Kakva je u svemu tome uloga naroda, to jest “širokih narodnih masa”, kako bi se to nekad reklo, kakva je uloga običnih ljudi koji su oduševljeno prihvatili ideologiju zločina ili su gromoglasnom šutnjom pozdravljali sve što se činilo? Bez njihovog klicanja, bez njihove podrške, bez njihovog učešća mnogo toga bi bilo drugačije. Kad danas brane rezultate zločina, oni brane sebe, kao što sebe brane i politički, medijski, crkveni i intelektualni predvodnici, oni brane patriotsku laž kao novu, svetu istinu, brane svoje dobrovoljno ropstvo novim gospodarima prošlosti, brane sopstvenu propast kao dug izmaštanoj otadžbini, otadžbini u oblacima. I sve dok ti obični ljudi ne zbace sa sebe teret krivice, dok se ne suoče sa istinom, dok ne shvate šta se činilo u njihovo ime i uz njihovu podršku, zločin će ostati trajno obilježje nacionalnog bića. Da bi se to ostvarilo, časni ljudi, a pogotovo žrtve, ne smiju dozvoliti da prošlost umre i da bude pokopana na izgubljenom groblju lažne istorije.

Sjećati se – to je danas prvi i osnovni korak na putu od mraka prema svjetlosti.

SUMMARY

THE QUESTION OF GUILT

The ethnic nationalisms that destroyed Yugoslavia brought to our region an unprecedented chaos—both in society and in the minds of the people—and that chaos continues, serving as the foundation and condition for the rule of primitive and insatiable elites in the new carnival-like mini-states born from the remains of former Yugoslavia. An unending war of memories, a clash of national myths, state strategies of forgetting, and unextinguished wartime goals continue to stoke the fire beneath the pyre where truth, morality, knowledge, responsibility, shared history, universal values, and basic human rights are ceaselessly burned.

During the war, collective responsibility was a key tenet of the strategy to eliminate the “other” and the different. Thus, all members of a nation—especially the Serbian people—were drawn, in one way or another, into the storm of evil, so that in the end, all were bound together by crime, elevated as a sacred mission in defense of the nation. This was the basis for widespread irresponsibility and the mass acceptance of denial as strategy—the final phase of ethnic cleansing, that is, genocide. In this, the church played a special role, granting the crime committed in the name of the nation a divine halo. What then is the role of the people in all this—of the “broad masses,” as it used to be said? What is the role of ordinary people who enthusiastically embraced the ideology of crime or who greeted all that was done with thunderous silence? Without their cheering, without their support, without their participation, many things would have turned out differently. When they defend the results of crime today, they are defending themselves, just as their political, media, religious, and intellectual leaders do—they defend the patriotic lie as a new sacred truth, they defend their willing servitude to the new masters of the past, they defend their own ruin as a debt to an imagined homeland—a homeland in the clouds. And so long as these ordinary people do not cast off the burden of guilt, do not confront the truth, do not understand what was done in their name and with their support, the crime will remain a permanent mark on the national identity. To make change possible, honorable people, and especially the victims, must not allow the past to die and be buried in the lost cemetery of false history. To remember—that is today the first and most essential step on the path from darkness to light.
